

УДК 94 (4/9)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.12>**Приходько Микола Миколайович,***кандидат історичних наук,**докторант кафедри всесвітньої історії та археології**Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова**orcid.org/0000-0002-7428-8540**prihod@ukr.net*

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ГУРТКІВ ЗАХІДНОЇ ПРУСІЇ В РАКУРСІ ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО АГРАРНОГО КЛАСТЕРУ (ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧІ 20 СТ.)

В епоху капіталізму часто задають питання, чи є кооперативи формою економічної діяльності. Це питання здебільшого пов'язане з нерозумінням принципів кооперативу, заснованих не лише на прагненні отримати якнайбільший прибуток, а й на турботі пайовиків кооперативу. Коріння даної форми організації на польських землях сягає імперської доби.

У той час, коли кооперативний рух у Західній Європі охоплював усе більші кола міського та сільського населення, польська громада перебувала в неволі, роздerta й поділена між трьома імперіями: Росією, Німеччиною та Австрією. У всіх трьох державних утвореннях польський народ був позбавлений незалежності, суб'єктності і підданий жорстокому політичному та соціальному гнобленню.

Оптимальне та економічно обгрунтоване використання власної землі поляками переросло на той час у статус патріотичного обов'язку. У цьому контексті важливу роль у боротьбі за трансформацію приватних господарств поляків в модерні фермерські володіння відігравали польські сільськогосподарські організації.

У статті представлено аспекти діяльності польських сільськогосподарських організацій, а також шляхи налагодження ефективнішого розвитку сільського господарства Західної Пруссії, які вони шукали.

З'ясовано, що ця тема була піднята тогочасною польською пресою. Відбувалися теоретичні пошуки панацеї на ламах часописів с/г гуртків польської громади з метою збереження польських господарств від банкрутства в епоху посилення конкуренції з боку німецького фермерства.

Проаналізовано звітні матеріали засідань організації, які публікувалися на ламах часопису «Клоси» – періодичного видання, що виходило з 5 липня 1865, спеціалізувалося на суспільно-культурній та науково-популярній тематиці.

Висвітлено, що на ламах публікувалися книжкові рецензії та короткі літературні твори провідних польських науковців та просвітян того часу, історичні статті, статті на побутово-господарські теми. Серед авторів часописа були Юзеф Ігнацій Крашевський, Адам Асник, Еліза Ожешкова та Марія Конопницька.

Ключові слова: громадські об'єднання, аграрний сектор, просвіта селянства, часопис «Клоси», Західна Прусія.

Prykhodko Mykola,*Ph.D, Doctoral Student**of Department of World History and Archeology**National Pedagogical Dragomanov University**orcid.org/0000-0002-7428-8540**prihod@ukr.net*

ACTIVITIES OF THE SOCIETY OF AGRICULTURAL GROUPS OF WEST PRUSSIA FROM THE PERSPECTIVE OF THE TRANSFORMATION OF THE POLISH AGRICULTURAL CLUSTER (FIRST DECADE OF THE 20TH CENTURY)

In the era of capitalism, the question is often asked whether cooperatives are a form of economic activity. This issue is mostly related to a misunderstanding of the principles of the cooperative, which are based not only on

the desire to obtain the greatest possible profit, but also on the concern of the shareholders of the cooperative. The roots of this form of organization on Polish lands go back to the imperial era.

At a time when the cooperative movement in Western Europe was reaching ever larger circles of the urban and rural population, the Polish community was in captivity, torn and divided between three empires: Russia, Germany and Austria. In all three state formations, the Polish people were deprived of independence, subjectivity and subjected to brutal political and social oppression.

At that time, the optimal and economically justified use of one's own land by Poles grew into the status of a patriotic duty. In this context, Polish agricultural organizations played an important role in the struggle for the transformation of private farms of Poles into modern farms.

The article presents aspects of the activities of Polish agricultural organizations, as well as the ways of establishing a more efficient development of agriculture in West Prussia, which they were looking for.

It turned out that this topic was raised by the Polish press at the time. There was a theoretical search for a panacea in the pages of the magazines of agricultural circles of the Polish community, with the aim of saving Polish farms from bankruptcy in the era of increased competition from German farming.

The report materials of the meetings of the organization, which were published in the pages of the magazine «Kłosy» – a periodical published since July 5, 1865, specializing in social, cultural and popular scientific topics, were analyzed.

It is highlighted that book reviews and short literary works of the leading Polish scientists and intellectuals of that time, historical articles, and articles on household and economic topics were published in the pages. Among the authors of the magazine were Józef Ignacy Kraszewski, Adam Asnyk, Eliza Ozheshkova and Maria Konopnytska.

Key words: public organizations, agrarian sector, peasant education, «Kłosy» magazine, West Prussia.

Аналіз останніх досліджень. У праці Е. Магєри «Нариси розвитку кооперативного руху а польських землях» автор дає характеристику процесу фундації польських громадських організацій, окрему увагу автор звертає на аграрні товариства, Я. Мрочек в своєму дослідженні «Початки розвитку кооперації в Польщі» продовжує висвітлення польського виміру в тогочасному кооперативному русі Європи.

Постановка проблеми. Абсолютно не розкритою залишається тематика діяльності сільськогосподарських гуртків на землях Західної Пруссії в історіографії Польщі. Дана тема не була предметом наукових досліджень, фахових статей.

Мета – висвітлити діяльність товариства сільськогосподарських гуртків на Західній Пруссії в призмі звітних матеріалів, опублікованих на шпальтах часопису «Клоси».

Виклад основного матеріалу. Епіграфом до процесу дослідження Західно-пруського товариства сільськогосподарських гуртків, на нашу думку, могла б стати цитата, опублікована в офіційному збірнику організації – часописі «Клоси»: «Одна людина, яка працює на своєму клаптику землі, може лише «жалюгідно процвітати», як потерпілий корабельної аварії на безлюдному острові, але разом з іншими він може досягти великих успіхів. З цієї причини фермери здавна об'єднувалися в асоціації,

щоб разом боротися проти загальної бідності, допомагати один одному в окремих економічних питаннях; підтримувати і просвітлювати один одного. – А для цього ми хочемо об'єднатися і хочемо працювати на спільне благо. Нехай нашою метою буде солідарність, тверезий погляд на економічні питання» (Kłosy, 1909, с. 1). Дані рядки акцентують увагу на темі солідарності як базової цінності кожного селянина, яка є необхідною умовою ефекту синергії, досягнення вищих результатів групою осіб, на відміну від індивідуального господарювання.

Продовжуючи розгляд підстав, які позиціонувалися організацією як мотивація селян до вступу в лоно товариства, наведемо таке: «Одна з найважливіших переваг, яку дають нам асоціації, – це взаємна освіта. Сьогоднішнє сільське-господарство перестало бути ремеслом, навпаки стало мистецтвом. Даний перехід став би можливий, якби селянське господарство могло додати до ремісничого господарства розумну працю. Впевнені, що незабаром у нього зміниться форма речей, і оскільки дохід значно зросте, робота відразу стане приємнішою і прибутковішою» (Kłosy, 1909, с. 5). Таким чином, Товариство фіксує актуальний для них історичний період як перехід від індивідуального господарства, заснованого на традиційному, не механізованому способі виробництва, до солідарного періоду в історії аграрної галузі. Період об'єднання селян в групи незалежних

фермерів з метою оптимізації праці, яка базується на наукових, прогресивних методах.

Звертають свою увагу члени товариства і на закордонний досвід з окресленого питання в наступному риторичному запитанні: «У Данії, Бельгії та Франції, і навіть у Німеччині, як вони об'єднуються в сільськогосподарські товариства, культура і результати, яких вони досягають результатів»? І водночас одразу формулюють шлях, яким слід йти, щоб досягти рівня сусідніх аграріїв: «Давайте прагнути до кращого навчання молодого покоління, посилаючи його вчитися в кращі сільські господарства, в чому керівництво товариства охоче допомогти, пошлімо їх на зимові школи та зібрання наших гуртків, і з часом виросте така група освічених і прогресивних господарів, що наш регіон буде зразком для інших» (Klosy, 1909, с. 4). Даний фрагмент закликає селян зосередити свої зусилля на підвищенні фахової освіченості молоді, майбутніх фермерів, вбачаючи в цьому єдиний шлях до модернізації аграрного сектору Польщі.

Синонімічне значення об'єднанню аграріїв у фахові товариства надають члени організації знайомому на інтуїтивному рівні релігійному поняттям «христова любов» та «єдність». Товариство в негативному плані характеризує відсутність «єдності», що призводить «до відсутності Божої Любові». Так, «На жаль, у нас, поляків, мало цієї Христової любові, мало злагоди та єдності, але згадаємо: «в єдності сильні!» – каже Міцкевич, наш великий поет; а прислів'я говорить: «Згода буде, незгода руйнує» (Klosy, 1909, с. 6). Дані рядки мали польського селянина, знову ж таки, довести до висновку щодо необхідності об'єднання, допомагаючи йому осмислити знайомі йому рядки народної творчості та національних літераторів.

Намагалось дбати товариство про рівність людей та доступ до справедливого судочинства для всіх верств тогочасного польського суспільства: «Не пани і багатії, бо вони мають розум і освіту; частіше міщанство, а особливо хлібороб і ремісник. Не треба судитись, бо до суду «всі виграють», усі скачуть, а після суду усі лаються і всі плачуть. Треба запровадити мирові суди в усіх аграрних гуртках для вирішення спірних питань членів, а не в державному суді» (Klosy, 1909, с. 6). Як бачимо, прогресивні зміни до

законодавства артикулювалися організацією, вбачали необхідність народного, мирового суду для своїх членів як суд першої інстанції, як забобіжник і можливість вгамувати конфлікт поза державним судом.

Кількісна характеристика аграрних організацій в 1907 році в Австро-Угорщині та Пруссії мала таку конфігурацію: «Сільськогосподарські гуртки нараховують зараз близько півтисячі, а кількість членів у них наближається до 100 тис. чоловік. Найбільше сільськогосподарських гуртків припадає на Галичину, потім на Познанське королівство, а найменше на Австрійську Силезію. У 1907 р. кількість сільськогосподарських гуртків у Галичині становила 1295 із 51 079 членами, у Королівстві Польському – 600 із 30 000 членами, у Познанському князівстві було 318 гуртків із 14 584 членами, а в Австрійській Силезії – близько 100 гуртків із 2 000 членами» (Klosy, 1909, с. 7). Як можемо прослідкувати, об'єднання селянства у фахові товариства на початку 20 ст. в європейських монархіях, на польських землях мало загальний характер, всі регіони Польщі долучилися до розбудови подібних об'єднань, не осторонь була Познанщина, до земель якої належало і окреслене товариство.

Звертаючись до історичних витоків аграрно-об'єднаної руху, слід згадати обставини заснування сільськогосподарських гуртків на землях Познанського герцогства, де перший гурток був заснований 22 квітня 1866 р. у м. Дольську з ініціативи місцевого вікарія от. Яна Вишневського (Klosy, 1909, с. 7). Дійсно, саме католицьке духовенство було, як правило, у витоків тогочасних громадських організацій поляків. Саме душпастирі були інтелігенцією краю, розуміли проблеми люду, мали необхідний рівень освіти для концептуалізації, мали необхідні комунікаційні інструменти, втілені у зв'язку священників різних парафій, розкинутих по всім населеним пунктам, що було базою для подальшої ефективної розбудови мережі фахових громадських організацій.

Діяльність товариства втілювалася в мотиваційних спонуканнях, зверненнях до польського селянства, так: «Сільськогосподарські знаряддя доброго господаря становлять сьогодні значну суму витрат, по-перше, тому, що ціна на них з кожним роком зростає. Було б гарною ідеєю для кожного фермера записати свій інвентар

і позначити, скільки йому коштує кожне обладнання, і він побачить, що це коштує багато» (Klosy, 1909, с. 5). Як бачимо, організації намагалися привити польському фермерству звичку до інвентаризації майна, обліку інвентаря, що, на думку організації, могло призвести до оптимізації діяльності господарства і економічного зиску. Ощадність була в ті роки одним із основних гасел всіх громадських об'єднань.

Мотивація і база для економічного аналізу постійно фігурували на ламах офіційного часопису організації. Зазначалось, що на душу населення в Німеччині щорічно припадає 100 фунтів м'яса, 330 фунтів ячменю та вівса, 500 фунтів жита та пшениці, 14 000 фунтів картоплі, 3,3 мільйона гектарів обробляється під картоплю в Німеччині, 2,9 милі в Австрії (Klosy, 1909, с. 6). Дані статистичні дані мали бути орієнтиром для планування площ під певні культури, чисельність поголів'я худоби. Компаративний аналіз був необхідний для кожного аграрного господарства, саме актуальна статистика мала захистити фермера від перевиробництва, а як результат – від економічних втрат.

Практичні рекомендації були постійним напрямком комунікації між аграріями і товариством, на ламах часопису організації знаходимо: «Дбайливий обробіток ґрунту-принцип кожного гарного фермера. При вирощуванні жита, найважливішим є одне»: щоб жито не потрапляло в лужні ґрунти» (Klosy, 1909, с. 7). Отже, хімічна складова частина аграрного виробництва акцентувалась польському фермерству, адже фундаментальні помилки і відсутність знань у селянина напряду впливали на його майбутній дохід та на добробут краю взагалі.

Самокритика та відслідковування нагальних проблем було профільним елементом діяльності організації. «Мало гуртків наразі надсилають сповіщення про зустрічі в часопис, але в багатьох гуртках відбуваються зустрічі, відвідування ферм, тощо. Ми нагадуємо вам, що часопис є обов'язковим для інформування про зустрічі, будь ласка, не обмежуйтеся одним лише повідомленням, надішліть опис і поділіться своїми враженнями з колегами» (Klosy, 1909, с. 1). Адміністративна дисципліна була не на достатньому рівні, дана проблема була непоодиноким.

Часом товариство констатувало відсутність досвіду і можливості надавати рекомендації польському селянству. «Коли фермеру починати косити зернові? або коли найкращий час для виконання цієї роботи? – Тут важко визначити час чи дату, бо не завжди зерна дозрівають разом» (Klosy, 1909, с. 4). Відвертість із доведенням в публічну сферу була необхідним психологічним прийомом. Поодинокі заяви в незнанні вірного рішення контрастували з впевненими, фаховими рекомендаціями, в результаті чого у читача-селянина складалося враження про чесність, прозорість та відсутність дезінформації у відносинах читача і поширювача інформації.

До профільної діяльності організації входила консультативна діяльність у форматі запитання-відповідь у такому форматі: «Питання: Коли найкраще доїти корів? Відповідь: Немає точного, часових обмежень для доїння, тільки досвід господаря може дати відповідь на це запитання» (Klosy, 1909, с. 1). Питання: «Де купити покрівельні листи для заготівлі збіжжя? Відповідь: Ми відразу відповідаємо на це питання, що, як правило, ми не можемо рекомендувати будь-які компанії, ми лише можемо дозволити їм розмістити рекламу в нашому журналі» (Klosy, 1909, с. 1). Подібний формат, кореспонденція від підписників та публічна відповідь на шпальтах часопису організації були дуже ефективним засобом вирішення нагальних проблем господаря, часом чи не єдиним шляхом заміщення лакун з фахових знань.

Прагнули очолити процес навчання жінок необхідним навичкам життя в сільській місцевості, що було в ті роки прогресивним рухом. «Минулого року ми наполегливо закликали до освіти наших дівчат у професійних науках, необхідних у майбутньому житті дружини, матері та домробітниці, і ми наполегливо рекомендували навчальний заклад у Закопане (за Краковом). Умови вступу до цього закладу такі: Початок навчального року 7 вересня. Пенсія 40 крон. Учениці мають бути не молодше 16 років, пред'явити свідоцтво про народження, свідоцтво про народне училище та довідку лікаря про наявність у них здоров'я та сили, необхідні для роботи в господарстві. Навчальна програма для школярок: Прання, прасування, шиття та штопання, робота на молокозаводі, в пекарні на кухні, на присадибній фермі.

У зимові місяці школярки мають уроки: релігії, історії, каліграфії, арифметики, а також хорошого співу, якщо вони мають необхідні навички» (Klosy, 1909, с. 2). Агітація до вступу на подібні курси мали на меті набуття сільською жінкою комплексних знань, необхідних в ті роки для успішного виконання функцій дружини, відповідно до тогочасних уявлень про роль жінки в суспільстві.

Ефективним елементом перейняття позитивного досвіду успішних господарств були оглядові поїздки. «У неділю, 1 січня, о 4 дня відбувся огляд господарств у Міракові, маєтка п. Станіслава Дзяловського, Хелмжинським гуртком сільського господарства. Понад 20 товаришів разом об'їздили всі поля. Гостинність, з якою пан Дзяловський прийняв всіх учасників, незалежно від їх статусу, заслуговує на загальне визнання, якого не шкодували члени товариства прощаючись з господарем» (Klosy, 1909, с. 2). Як можемо підкреслити, в ті роки був важливим статус або ж належність до певного класу, верстви населення окремої людини, і в призмі цього зауваження можемо відзначити братерський формат досліджуваного товариства, члени якого були урівнені і не мали жодних пересторог один до одного, щодо його походження та майнового стану.

Розглянемо звіт засідання гурка в Старій Кишеві, 9 черпня 1909 року, присутніх членів було 25. Заступник голови пан Заленський нагадав про сільськогосподарську виставку у м. Ченстохові та про пам'ятник, який має бути встановлений у м. Торуні Паповому п. Донімірського як колишньому меценату товариства. Потім відбулося публічне читання статті з часопису «Клоси» на тему «Свині влітку», проголошене п. Дзяловським, потім відбулися обговорення щодо сіяння жита, закупівлі свіжого посівного матеріалу» (Klosy, 1909, с. 3). Отже, порядок денний засідань місцевих відділень товариства складався з обговорення нагальних питань, актуальних подій регіону, читання профільних лекцій та дискусій.

Організацією та супроводженням екскурсій членів товариства до об'єктів культурної спадщини займалося керівництво товариством. Наступні рядки окреслюють нам вирішення робочих питань в межах організації поїздки в польській національно-релігійний осередок,

який відносився в ті роки до імперії Романових. «Повідомляємо священників, які записалися на спільну поїздку до Ченстохової, проте що ми отримали відповідь на відповідний запит від російського генерального консула в Гданську, що римо-католицькі священнослужителі повинні отримати окремих дозвіл від міністра внутрішніх справ у Санкт-Петербурзі для в'їзду до Російської імперії» (Klosy, 1909, с. 1).

Займалися рекламуванням певних компаній серед членів товариства, знаходимо такі сентенції: «Авторитетом у галузі реклами аграрних товарів є «J. Neumann Allgemeiner Landwirtsch Anzeiger». Великі власники та орендарі отримують примірники безкоштовно, і вам потрібно лише написати до редакції. Завжди знайдете там оголошення про продаж посівного матеріалу та племінну худобу». Подібні рекламні акції були перманентним напрямком діяльності організації.

Окремі засідання місцеві відділи організації проводили з метою відзначення створення нових господарств-членів організації: «У понеділок, 23 березня 1909 р. відбулися збори осередку товариства в Ласіні в приміщенні п. Шлосовського з метою заснування нового господарства. На зустріч приїде канонік Адамський з Познані» (Klosy, 1909, с. 3). Таким чином, дана подія була удостоєна відвіданням свяzenника з регіонального центру, що може свідчити про знаковість події – елемент заохочення нових господарів до старанної праці в майбутньому.

Висновки. Проблеми краю, артикульовані на засіданнях Товариства сільськогосподарських гуртків Західно-Пруських, відображались на ламах журналу «Клоси». Наголос ставили на економічній тематиці видавничих проєктів, власне кожна проблема регіону, порушена в «Клосах», обговорювалася з точки зору інтелектуальної та економічної відсталості селянства по відношенню до інших польських земель. Пропагувалося читання спеціалізованої літератури, придбання модерних добрив по оптимальній цінам, оновлення парку с/г техніки. Безперечно, досліджена організація була елементом громадянського суспільства Польщі, яке започатковувалося в ті роки як антипод держави, як інструмент поліпшення якісного рівня життя польського селянина.

Список використаних джерел:

1. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 1.
2. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 1.
3. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 5.
4. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 5.
5. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 6.
6. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 6.
7. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 7.
8. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 7.
9. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #19,1909, s. 5.
10. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #19,1909, s. 6.
11. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #31,1909, s. 7.
12. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #30,1909, s. 1.
13. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #30,1909, s. 4.
14. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s.1.
15. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s. 1.
16. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s. 2.
17. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s. 2.
18. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s. 3.
19. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #34,1909, s.1.
20. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #34,1909, s. 1.
21. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #34,1909, s. 3.

References:

1. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.1 [in Polish]
2. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.1 [in Polish]
3. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.5 [in Polish]
4. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.5 [in Polish]
5. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles]#36,1909,s.6 [in Polish]
6. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.6 [in Polish]
7. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.7 [in Polish]
8. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.7 [in Polish]
9. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #19,1909,s.5 [in Polish]
10. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #19,1909,s.6 [in Polish]
11. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #31,1909,s.7 [in Polish]
12. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #30,1909,s.1 [in Polish]
13. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #30,1909,s.4 [in Polish]
14. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #33,1909,s.1 [in Polish]
15. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #33,1909,s.1 [in Polish]

-
16. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #33,1909,s.2 [in Polish]
 17. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #33,1909,s.2 [in Polish]
 18. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles]#33,1909,s.3 [in Polish]
 19. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #34,1909,s.1 [in Polish]
 20. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #34,1909,s.1 [in Polish]
 21. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #34,1909,s.3 [in Polish]